

Ο χαρακτήρας του Ελληνοτουρκικού Πολέμου 1919-1922 και οι πολιτικές επιδράσεις στη διαμόρφωση της κομμουνιστικής Αριστεράς της εποχής. Η περίπτωση του ΣΕΚΕ

Γράφει ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗΣ*

Στο κείμενο διατυπώνονται θέσεις για τον χαρακτήρα του Ελληνοτουρκικού Πολέμου 1919-1922 που οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή. Αναπτύσσεται η θέση ότι παρά τη σημαντική διάσταση που είχαν οι αποφάσεις της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και η οξύτητα του Εθνικού Διχασμού (βενιζελικοί, αντιβενιζελικοί), οι κινητήριοι μηχανισμοί του τυχοδιωκτικού πολέμου στη Μικρά Ασία αντανακλούσαν συνολικότερες στρατηγικές επιδιώξεις των ηγετικών καπιταλιστικών κρατών της εποχής, αλλά και το γεγονός ότι αυτές βρίσκονταν σε μερική τουλάχιστον αρμονία με την τάση οικονομικής, πολιτικής και εδαφικής επέκτασης της ανερχόμενης αστικής τάξης στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, η εναντίωση του ΣΕΚΕ στον πόλεμο, αν και ανεπαρκής σε σχέση με τις κατευθύνσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, σηματοδότησε την εμφάνιση και συγκρότηση αυτοτελούς ρεύματος του εργατικού κομμουνιστικού διεθνισμού στην Ελλάδα, με σημαντικές παρακαταθήκες διαχρονικά σε ό,τι αφορά τη στάση απέναντι σε άδικους, επιθετικούς πολέμους, χρήσιμες ακόμη και για τη σημερινή εποχή.

Εισαγωγή

Την τρέχουσα χρονιά συμπληρώνονται 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή του Αυγούστου του 1922. Η τελευταία ήταν το αποτέλεσμα της απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919, με απόφαση της «Διασυμμαχικής Διάσκεψης Ειρήνης» του Παρισιού και της ελληνικής κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος (1919-1922) που ακολούθησε και η συντριπτική τελική ήττα των ελληνικών δυνάμεων, δικαιολογημένα βιώθηκε ως μια καταστροφική ιστορικών διαστάσεων.

Οι οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές συνέπειες της ήττας της «Μεγάλης Ιδέας», της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», μετρήθηκαν με τη διπλή εθνοκάθαρση εκατομμυρίων ελληνο-χριστιανών και τουρκο-μουσουλμάνων, που εύχνα ονομάστηκε «ανταλλαγή πληθυσμών», τις οδύνες των εργατικών λαϊκών στρωμάτων της Ελλάδας, τη βασιανιστική πορεία των προσφύγων σε όλη τη χώρα και τη βαριά αίσθηση της απόλυτης εθνικής ταπείνωσης, που εξαιρετικά εύγλωττα αποτύπωσε ο Κωστής Παλαμάς¹.

Ο Νίκος Ψυρούκης έγραφε το 1964 στην πρώτη έκδοση του έργου του *Η Μικρασιατική Καταστροφή*: «Στην πορεία της μελέτης μας [...] απέκτησα την πεποίθηση πως το θέμα της Μικρασιατικής Εκστρατείας αποτελεί κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης Ελλάδας. Στα χρόνια 1918-1922, στα χρόνια αυτής της μεγάλης δοκιμασίας, έδειξαν όλοι το πραγματικό τους πρόσωπο: ξένες δυνάμεις, τάξεις, πολιτικά κόμματα και πολιτικοί, φανέρωσαν την πραγματική τους όψη» (Ψυρούκης, 2000).

Εκ τω πραγμάτων, η Μικρασιατική Καταστροφή επαναδιαμόρφωσε τον πολιτικό χάρτη της Ελλάδας, των πολιτικών ρευμάτων και αντιπαραθέσεων. Μια σημαντική πλευρά αυτής της αναδιαμόρφωσης είναι η (σχετική) αποκρουστικότητα

του εργατικού κομμουνιστικού διεθνιστικού ρεύματος σε εκείνη την κρίσιμη δεκαετία της. Στις μικρές σοσιαλιστικές ομάδες εκείνης της εποχής, στο νεαρό ΣΕΚΕ και τη ΓΣΕΕ που ιδρύθηκαν την ίδια χρονιά (1918), τέθηκε η πρόκληση να αναμετρηθούν από την «ημέρα μηδέν» με πολιτικά ερωτήματα που μια δεκαετία νωρίτερα είχαν διαλύσει την ευρωπαϊκή μαρξιστική σοσιαλδημοκρατία.

Το ιστορικό πλαίσιο των εξελίξεων: ο χαρακτήρας του πολέμου

Στην αστική ιστοριογραφία, σε ό,τι αφορά τη μελέτη του ιστορικού πλαισίου μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων, είναι συνηθισμένο να επικεντρώνεται η προσοχή στον ρόλο των προσώπων/ ηγετών ή ευρύτερα στις πολιτικές επιλογές αυτών ή των άλλων υποκειμένων (κυβερνήσεων, κρατών, συνασπισμών κ.λπ.). Αντίθετα, υποβαθμίζεται η σημασία του οικονομικοκοινωνικού πλαισίου, οι επιδιώξεις των τάξεων και στρωμάτων, ενώ πολύ συχνά απουσιάζουν οι λαοί και η δράση τους.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, υπάρχει μια δυναμική και εξελισσόμενη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση μεταξύ του αντικειμενικού (υλικού) και του υποκειμενικού, δηλαδή της ιδεατής αντανάκλασης του πρώτου. Ταυτόχρονα, ο υποκειμενικός παράγοντας αποτελεί και αυτός κομμάτι της νομοτελειακής εξελικτικής διαδικασίας.

Με αυτή την έννοια, οι αποφάσεις και αντιπαραθέσεις περί της Μικρασιατικής Εκστρατείας ή για φαινόμενα όπως ο Εθνικός Διχασμός, αντανακλούσαν βαθύτερες κοινωνικές εξελίξεις, ταξικά συμφέροντα και τάσεις και δεν μπορούν να αναχθούν αποκλειστικά και καθοριστικά στον ρόλο βενιζελικών και αντιβενιζελικών κομμάτων, διάσταση σημαντική στην αστική ιστοριογραφία.

Το 1957, ο υπουργός Εξωτερικών της τότε κυβέρνησης Κ. Καραμανλή, Ε. Αβέρωφ, από το επίσημο βήμα της Γενικής

1. Χαρακτηριστικό το ποίημά του «Το τραγούδι των Προσφύγων».

Συνέλευσης του ΟΗΕ, απαντώντας στον Τούρκο συνάδελφό του που είχε χαρακτηρίσει τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο 1919-1922 ως καταχτητικό πόλεμο από την πλευρά της Ελλάδας, δήλωνε: «[...] Ο πόλεμος αυτός έγινε, διότι προσεκλήθημεν όπως συμμετάσχωμεν εις αυτόν υπό της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, αι οποίαι, δυνάμει της Συνθήκης των Σεβρών, εισέβαλαν εις την Μικράν Ασίαν και εκάλεσαν την Ελλάδα να καταλάβη την ακτήν, την οποίαν όντως κατέλαβαν. [...] Πρέπει να αναγνωρίσωμεν ότι η Τουρκία απήντησε με μίαν υπερηφάνειαν και μίαν γενναϊότητα, η οποία της έδωσε την εθνικήν της ανεξαρτησίαν. Αλλά πρέπει να υπάρξη προσοχή προτού αναφερθή αυτός ο πόλεμος, ως πόλεμος ελληνικής κατακτήσεως. Ήτο πόλεμος συμμαχικής κατακτήσεως, εις την οποίαν η Ελλάς εκλήθη να λάβη μέρος, αλλά βεβαίως δεν ήτο ελληνικός πόλεμος».²

Η δήλωση αυτή δεν είχε ιδιαίτερη σχέση με τη ρητορική της τότε βενιζελικής ή (μετέπειτα) βασιλικής κυβέρνησης. Οι κυβερνήσεις αυτές δικαιολογούσαν τη σφαγή των φαντάρων και των λαών στις δύο χώρες και την καταστροφή που επέφερε, ως «εθνική προσπάθεια για την απελευθέρωση των εθνικών αδελφών» ή ως «εφαρμογή συμφωνίας με τις Μεγάλες Δυνάμεις για την Ένωση της Μικράς Ασίας με την Ελλάδα».

Για τα μισά από αυτά που είπε ο Αβέρωφ το 1957, ακόμη και διατυπωμένα πιο κομπιά, ολόκληρη σχεδόν η ηγεσία του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ, το μόνο κόμμα που αντιτάχθηκε (με παλινωδίες, δυσκολίες και σοβαρές συνέπειες) στον πόλεμο, κινδύνευσε να εκτελεστεί τον Σεπτέμβριο του 1922.

Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, υπάρχει ένα νέο πλαίσιο για τις νικητρίες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, εντός του οποίου εξορμούν από κοινού αλλά και σε μεγάλο ανταγωνισμό μεταξύ τους στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και της Μέσης Ανατολής. Δαρδανέλια, Σουέζ, Μοσούλη, Καύκασος και φυσικά πετρέ-

λαιο και θαλάσσιες επικοινωνίες είναι οι πιο συνηθισμένες λέξεις που ακούγονται στα διπλωματικά φόρα.

Η ταχύτατη εισαγωγή του πετρελαίου³, ως ενεργειακής ύλης στη βιομηχανία, στις θαλάσσιες και αεροπορικές μεταφορές και αλλού, δημιουργεί νέα δεδομένα. Την εποχή εκείνη το 66% της παγκόσμιας παραγωγής βρίσκεται στις ανερχόμενες ΗΠΑ, γεγονός που καθιστά τον έλεγχο των νέων κοιτασμάτων στη Μέση Ανατολή και τον Καύκασο ζήτημα πρώτης γραμμής. Η μυστική συμφωνία Sykes-Picot ήταν ένα πρώτο βήμα για να προσδιοριστούν οι αγγλογαλλικές σφαίρες επιρροής στα εδάφη της υπό κατάρρευση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴.

Την ίδια στιγμή, στο πολιτικό στερέωμα σημειώνονται αλλαγές με μεγάλη σημασία. Από τη μια, η νίκη της Ρωσικής Εργατικής Επανάστασης και από την άλλη το κύμα των αντιαποικιακών εξεγέρσεων στη διετία 1919-1920 από την Κίνα ως το Σουδάν και από την Περσία ως τον Ευφράτη. Ο έλεγχος αυτών των εξεγέρσεων σε μια κατεύθυνση αντικατάστασης της αποικιοκρατίας, με μια νέα μορφή σύνδεσης των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών με τις αναδυόμενες αστικές τάξεις και η αποτροπή της πιθανότητας για σύνδεση με το κύμα των εργατικών σοσιαλιστικών επαναστάσεων, αποτέλεσε τον δεύτερο σημαντικό παράγοντα που πυροδότησε πληθώρα γεγονότων, μεταξύ των οποίων η εκστρατεία στην Ουκρανία και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος.

Ο Χάρολντ Νίκολσον, στέλεχος του Φόρεϊν-Όφισ, τον Δεκέμβριο του 1920 σε μνημόνιο προς τον υπουργό του, μεταξύ των άλλων έλεγε: «Ο λόγος που μας έσπρωξε στην υποστήριξη της Ελλάδας

3. Στο διάστημα 1918-1922 γίνεται αναστροφή στα ποσοστά χρήσης ενεργειακής πηγής με αντικατάσταση του κάρβουνου από το πετρέλαιο.

4. Η συμφωνία Σάϊκς-Πικό ήταν μυστικό σύμφωνο που υπογράφηκε τον Μάιο του 1916, ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία με τη συναίνεση της Ρωσίας. Με αυτό μοιράζονταν σε σφαίρες επιρροής και ελέγχου της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και αρχικά και της Ρωσίας, εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη σημερινή Τουρκία, το Ιράκ και τη Συρία.

2. Εφημερίδα «Εθνικός Κήρυξ», 21 Αυγούστου 1962.

δεν ήταν συναισθηματική παρόρμηση, αλλά φυσική έκφραση της παραδοσιακής μας πολιτικής, που συνίστατο στην προστασία των Ινδιών και της Διώρυγας του Σουέζ. Για έναν ολόκληρο αιώνα υποστηρίξαμε την Τουρκία, θεωρώντας την ως την πρώτη γραμμή άμυνας στην Ανατολική Μεσόγειο. Όμως, αποδείχθηκε αναξιόπιστος σύμμαχος και έτσι περάσαμε στη δεύτερη γραμμή. Από τη γεωγραφική άποψη, η θέση της Ελλάδας είναι μοναδική για τις επιδιώξεις μας. Πολιτικά, η χώρα αυτή ήταν αρκετά ισχυρή σε περίοδο ειρήνης, ώστε να μη μας δημιουργεί θέμα δαπανών και αρκετά αδύνατη σε περίπτωση πολέμου, ώστε να είναι υποτελής σ' εμάς» (Smith, 2009).

Την ίδια στιγμή, η προοπτική ανατροπής του σουλτάνου, από το αστικό εθνικιστικό τουρκικό κίνημα υπό τον Μουσταφά Κεμάλ, δημιουργούσε νέα δεδομένα για το σύνολο των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Αγγλία και Γαλλία κινδύνευαν να χάσουν τις παραχωρήσεις που είχαν αποσπάσει από την οθωμανική κυβέρνηση. Σημαντική πλευρά των εξελίξεων αποτελούσε το γεγονός ότι οι αστικές ευρωπαϊκές τάξεις επιζητούσαν τη συντριβή της νεαρής σοβιετικής δημοκρατίας. Το διακύβευμα δεν ήταν μόνο τα πετρέλαια του Καυκάσου και της Σιβηρίας. Χωρίς τη συντριβή της Ρωσικής Επανάστασης, που είχε σπείρει επιφύλαξη, η νίκη της Αντάντ φαινόταν άχρηστη. Εδώ πρωταγωνιστεί η Γαλλία, με πρόσχημα την αθέτηση του χρέους της τσαρικής Ρωσίας από την πλευρά της νεαρής σοβιετικής εξουσίας.

Έγραφε τότε ο επιτελάρχης του Γάλλου στρατηγού Φρανσέ ντ' Εσπερέ: «Και εάν οι Μπολσεβίκοι επιτύχαναν να πραγματοποιήσουν την υποδούλωση της Ευρώπης, ν' ανάψωσιν επανάστασιν εις όλον τον Κόσμον, ν' ανατρέψωσιν όλας τας Κυβερνήσεις, να εξαλείψωσιν όλα τα σύνορα, ουδεμία αμφιβολία ότι η γενική αυτή ανατροπή θα κατέληγε τελικώς εις το να εκμηδενίση όλους τους καρπούς της νίκης των συμμάχων της συνεννοήσεως. [...] Και αν ακόμη το εξωτερικόν πρόγραμμα των Μπολσεβίκων απετύγχανε, [...] το «εσωτερικόν αυτών πρόγραμμα» κοινωνικόν και πολιτικόν, αυτό και μόνον, θα

έπρεπε να τρομάξη τας Κυβερνήσεις της Συνεννοήσεως»⁵.

Οι Βρετανοί δείχνουν ζωηρά το ενδιαφέρον τους για τον έλεγχο του Καυκάσου, οι Γάλλοι διεκδικούν με επιμονή Ουκρανία και Κριμαία. Τα κοιτάσματα άνθρακα του λεκανοπεδίου Ντόνετς, οι πετρελαιοπηγές του Μπακού, ο ορυκτός πλούτος της απέραντης (πρώην) Ρωσικής Αυτοκρατορίας, τα βαμβακοπαραγωγικά εδάφη, οι σιτοβολώνες της Ουκρανίας, οι σύγχρονες μεταλλουργικές και άλλες βιομηχανικές μονάδες, οι τεράστιες επενδύσεις των τραπεζών της Δύσης στην οικονομία της Ρωσίας, όπως και η αποπληρωμή του τσαρικών χρεών, δεν πρέπει να μείνουν στα χέρια των αβράκωτων Μπολσεβίκων.

Η Ελλάδα και τα σχέδια της Αντάντ: «Είμεθα έτοιμοι...»

Οι τρεις αυτές πλευρές, δηλαδή της αναδιανομής της λείας την επαύριον του πολέμου, της ανακοπής των αντι-αποικιακών εξεγέρσεων και συνακόλουθα του ελέγχου του κεμαλικού εθνικισμού, καθώς και της κατάπιξης της Ρωσικής εργατικής Επανάστασης, «συναντήθηκαν» στην περίπτωση της Ελλάδας. Ο Γάλλος πρωθυπουργός Κλεμανσώ είναι ο πρώτος που καίθεται να ταυτίσει τα αυτιά του Βενιζέλου. Υπόσχεται να του δώσει τη Μικρά Ασία, αν ο ελληνικός στρατός εκστρατεύσει στην Ουκρανία κατά των Μπολσεβίκων⁶.

Ο Ε. Βενιζέλος, μόλις πληροφορήθηκε τις διαθέσεις των Γάλλων για την εκστρατεία της Κριμαίας, έσπευσε αμέσως να χαιρετίσει την ιδέα, προσφέροντας μάλιστα στη διάθεσή τους, αρχικά, ολόκληρη δύναμη Σώματος Στρατού, αποτελούμενη

5. <https://storiacontroversa.blogspot.com/2012/10/1.html>. Ο Γάλλος στρατηγός Λουί Φρανσέ Ντ' Εσπερέ (Louis Franchet d'Espèrey) ήταν επικεφαλής των συμμαχικών στρατευμάτων της Αντάντ και τον Σεπτέμβριο του 1918 κατέλαβε για λογαριασμό τους την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.

6. Αυτή η υπόσχεση έγινε τραγούδι στα χείλη των στρατιωτών: «Από τη Ρωσία σύρνει / πλατύς δρόμος για τη Σμύρνη». (Σπυρίδωνος, 1957)

από τρεις μεραρχίες, δηλαδή μεγαλύτερη δύναμη από εκείνη με την οποία εκστράτευσαν οι Γάλλοι. Χαρακτηριστικό το τηλεγράφημα που έστειλε από το Λονδίνο που βρισκόταν, στον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι Α. Ρωμανό: «Παρακαλώ δηλώσατε στον πρωθυπουργό και υπουργό Εξωτερικών ότι ο ελληνικός στρατός είναι στη διάθεσή τους και δύνανται να χρησιμοποιηθεί διά κοινό αγώνα πανταχού, όπου η αποστολή του κρίνεται αναγκαία» (Ρούσσο, 1975).

Η υπόσχεση της παραχώρησης της Μικράς Ασίας είχε δοθεί στη παρασόμενη πολιτική ηγεσία στην Ελλάδα ήδη από το 1915. Η Αγγλία, προσπαθώντας να εξασφαλίσει είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, χρησιμοποιούσε ως δέλεαρ τη Μικρά Ασία, αλλά και τη Βόρειο Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα ή και την Κύπρο. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η ίδια υπόσχεση είχε δοθεί και στην Ιταλία.

Με την ανακωχή του Μούδρου (1918)⁷ και τη συνθήκη των Σεβρών (1920), τίθενται οι όροι για τον διαμελισμό της πτηνμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον διαμοιρασμό της στους νικητές, μεταξύ των οποίων είναι και η Ελλάδα. Με την Κωνσταντινούπολη (και τον Πόντο) υπό συμμαχική (βρετανική κατοχή), τον ελληνικό στρατό να έχει φτάσει έξω από την Κωνσταντινούπολη, καταλαμβάνοντας την Ανατολική Θράκη καθώς και να βρίσκεται ήδη στη Σμύρνη, τα ιταλικά στρατεύματα στην Αττάλεια και τα γαλλικά στην Κιλίκια, η Υψηλή Πύλη (σουλτάνος) αποδέχεται τα τετελεσμένα με αντάλλαγμα τη διατήρησή του στην εξουσία. Η Μεσοποταμία (με τα πετρέλαια της Μοσούλης), η Παλαιστίνη, η Σαουδική Αραβία κ.λπ. περνούν στον έλεγχο της Αγγλίας. Η Συρία και ο Λίβανος δίνονται στη Γαλλία, η Ιταλία καρπώνεται τα Δω-

δεκάνησα και τη Λιβύη, ενώ η Ελλάδα μεγαλώνει σε έκταση με την προσθήκη της Ανατολικής Θράκης και των νησιών Αιγαίου, ενώ η Σμύρνη τίθεται υπό ειδικό καθεστώς ελληνικής διοίκησης για πέντε χρόνια και πρόβλεψη δημοψηφίσματος στη συνέχεια.

Το σκεπτικό της Αγγλίας, της ηγέτιδας δύναμης του τότε καπιταλιστικού κόσμου, είναι ξεκάθαρο: «Μια μεγαλύτερη Ελλάς θα αποτελέσει ανεκτίμητο πλεονέκτημα για τη βρετανική αυτοκρατορία», γράφει στα απομνημονεύματά του ο Βρετανός πρωθυπουργός Λόιντ Τζορτζ (Κάτσης, 2008), ενώ αλλού αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι Έλληνες... θα γίνουν οι πρώτοι φύλακες της μεγάλης οδού ήτις εξασφαλίζει την ενότητα της Συμπολιτείας» (Κορδάτος, 1960).

Τυπικά, η αποστολή ελληνικών στρατευμάτων τον Μάιο του 2019 στη Σμύρνη ήταν απόφαση της Συμβουλίου των Συμμάχων που ανακοινώθηκε στον Βενιζέλο, με το πρόσχημα της «αποκατάστασης της τάξης στην Τουρκία» που βρισκόταν υπό συμμαχική κατοχή, χωρίς να υπάρχει ρητή πρόνοια περί καταχώρησης της Σμύρνης στην Ελλάδα. Τα ιστορικά αυτά γεγονότα, όπως καταγράφονται στο ημερολόγιο του Ε. Βενιζέλου, αποκαλύπτουν το πώς, από ποιους και για ποιο σκοπό, πάρθηκε η απόφαση για την εκστρατεία: «Μαΐου 6 (ν.ή) ο κ. Lloyd George κατά τας 2 μ. μ. μέ ειδοποίησε τηλεφωνικώς ότι έπιθυμεί νά μέ ίδη εν τέταρτον τής ώρας προ των 3 εις το Quai d' Orsay, όπου θα έγινετο ή γενική συνεδρίασις τής Συνδιασκέψεως διά την ανακοίνωσιν των όρων τής ειρήνης μετά τής Γερμανίας και την έγκρισιν αύτών. Ολίγα λεπτά μετά τήν άφιξίν μου εις το Quai d' Orsay έφθασεν ό L. George και πλησιάσας με μ' ερώτα:

Έχετε διαθέσιμον στρατόν;

Έχομεν. Περί τίνος πρόκειται;

Άπεφασίσασμεν σήμερον μετά τού Προέδρου Ούίλσονος και τού κ. Κλεμανσώ ότι δέον νά καταλάβετε την Σμύρνην.

Είμεθα έτοιμοι (...) Έπιτρέπετε μίαν έρώτησιν; Τι προεκάλεσε την άπόφασιν ταύτην; Μήπως ίταλικά ένέργειαι;

Ναί, έχομεν ειδήσεις ότι οι Ιταλοί κατέλαβον εκτός τής Μάρκρης και το Μαρμαρί-

7. Η Ανακωχή του Μούδρου (30.10.1918) αποτελούσε προσωρινή συμφωνία μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αντάντ. Χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως νομιμοποιητική βάση της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στη Σμύρνη. Στο 7ο άρθρο της προέβλεπε τη «δυνατότητα κατάληψης, για λόγους ασφάλειας, οποιωνδήποτε στρατηγικών σημείων στην εδαφική επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις δυνάμεις της Αντάντ».

σι, ίσως και το Μπουδρούμ, έκτεινόμενοι εις τα προς τό μέρος τής ελληνικής έπιρροής [...]» (Στεφάνου, 1981).

Η πρωτοβουλία ανήκε φανερά στην Αγγλία, η οποία θέλει να προλάβει ενέργειες της Ιταλίας, να υπερκεράσει τη Γαλλία και φυσικά να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα. Τυπικά, η Ελλάδα δεν μετέχει καν στη συζήτηση, αλλά εννοείται πως έχουν προϋπάρξει διαβουλεύσεις. Ο Βενιζέλος «επιτρέπεται» να κάνει ερωτήσεις και να συμφωνήσει εκ των υστέρων. Αυτό δεν τον εμποδίζει να νοηματοδοτεί διαφορετικά τα γεγονότα. Έτσι, τηλεγραφεί προς την κυβέρνησή του: «Το πλήρωμα του χρόνου ήλθεν. Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου της Ειρήνης να καταλάβη τη Σμύρνην ίνα ασφαλίση την τάξιν. Οι ομογενείς εννοούσιν ότι η απόφασις αυτή ελήφθη διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριο είναι αποφασισμένη η ένωσις της Σμύρνης μετά της Ελλάδος...» (Σβολόπουλος, 2008).

Ένα χρόνο μετά την απόβασή του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, με τη συνθήκη των Σεβρών να αποτυπώνει οριστικά τους όρους των Συμμάχων προς την Τουρκία, η Ελλάδα κλήθηκε μόνη της να επιβάλει τη συνθήκη στους ηττημένους. Αυτό φυσικά δε μπορούσε να εξασφαλιστεί απλώς με τη συνέχιση της παρουσίας του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Χρειάζοταν η πλήρης εξολόθρευση του τουρκικού στρατού, την αναδιοργάνωση του οποίου ανέλαβε ο Μουσταφά Κεμάλ (σε πλήρη διάσταση με τον σουλτάνο) και η ολοκληρωτική κατάληψη της χώρας. Αυτός ήταν και ο λόγος που από στρατιωτική άποψη πολλοί στρατιωτικοί, στην Ελλάδα θεωρούσαν ανέφικτο και τυχοδιωκτικό ολόκληρο το εγχείρημα και προεξοφλούσαν ότι θα καταλήξει σε ήττα.

Υπήρχαν φυσικά και αντίθετες απόψεις που κυριάρχησαν. Ο επιτελάρχης της 1ης Μεραρχίας Κλεάνθης Μπουλαλάς, ο οποίος αν και αντίπαλος του Βενιζέλου, ισχυριζόταν ότι «η ισχύς της Ελλάδος στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν τέτοια, που καθιστούσε αισιόδοξο το εγχείρημα. Η Ελλάς διέθετε ένα αξιόμαχο, ετοιμοπόλεμο στρατό, θριαμβευτή των Βαλκανικών Πολέμων και του Πρώτου Πα-

γκοσμίου Πολέμου, 250.000 ανδρών. Η συμμετοχή του, επίσης, στην εκστρατεία στην Ουκρανία φανέρωσε δείγματα της ανδρείας και ηρωισμού» (Μπουλαλάς, 1959).

Ο Δημήτριος Φωτιάδης αναφέρει σχετικά: «Η Τουρκία είχε ρίξει στον Μεγάλο Πόλεμο (Α' ΠΠ) 2.850.000 άνδρες εκ των οποίων οι 325.000 σκοτώθηκαν, οι 400.000 ήταν τραυματίες, ενώ οι αιχμάλωτοι, λιποτάκτες και οι άρρωστοι αριθμούσαν στους 1.560.000. Δεν απέμειναν παρά ελάχιστοι ετοιμοπόλεμοι, πανικόβλητοι και χωρίς ηθικό. Τρομοκρατημένη η Πύλη αποφασίζει να παραδοθεί. Μετά τη συνθήκη του Μούδρου, που αποφασίστηκε ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φτάνουν στην Αθήνα από τη Σμύρνη δύο τρομοκρατημένοι Τούρκοι αξιωματικοί, παρουσιάζονται στον Άγγλο πρεσβευτή και του ανακοινώνουν την πρόθεση της Τουρκίας για συνθηκολόγηση. Σ' αυτή την άθλια κατάσταση βρισκόταν η Τουρκία και η Ελλάδα δεν ήταν δυνατό να απεμπολήσει την ευκαιρία που της δινόταν να επεκταθεί στον μικρασιατικό χώρο» (Φωτιάδης, 1974).

Όλα αυτά διαδραματίζονται ενώ ο ελληνικός στρατός πολεμεί συνεχώς δώδεκα χρόνια και «το χακί έχει γίνει δεύτερο πετσί του φαντάρου», κατά την προσφιλή λαϊκή έκφραση της εποχής. Η ελληνική αστική τάξη μέσω των κυβερνήσεών της, τόσο στην εκδοχή του βενιζελισμού, όσο και –στη συνέχεια– σε αυτήν του βασιλικού παλαιοκομματισμού, θεωρώντας ότι είναι «καβάλα στο άλογο» μιας θαυμαστής συγκυρίας, πήρε το ρίσκο ενός τεράστιου πολεμικού τυχοδιωκτισμού, θέλοντας να επεκτείνει τον χώρο της δρώντας και ως χωροφύλακας των Μεγάλων, αλλά και ως ενσαρκωτής της «Μεγάλης Ιδέας». Η εκστρατεία στη Μικρά Ασία έγινε, παρά τις ρητές αντιρρήσεις ακόμη και στρατιωτικών, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του Ι. Μεταξά⁸.

8. Ο Ι. Μεταξάς, από την εποχή του Εθνικού Διασμού ακόμη, είχε υποστηρίξει τη σύμπραξη της Ελλάδας με τη Γερμανία, ακόμη και σε συμμαχία με την Τουρκία.

Ο βενιζελισμός ως πολιτική έκφραση αστικών στρωμάτων με προσανατολισμό στην οικονομική επέκταση

Ήδη από το 1915, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωνε για το ενδεχόμενο εκστρατείας στη Μικρά Ασία: «Γνωρίζω, κύριε Μεταξά, ότι η πολιτική μου είναι τυχοδιωκτική, αλλά λαμβάνω υπ' όψιν μου και τον αγαθόν μου αστέρα» (Στρατηγός, 1925). Ωστόσο, ο Βενιζέλος, παρά τον μακάβριο αστεϊσμό του, δεν συμβουλευόταν το «άστρο» του. Το αναδυόμενο μπλοκ κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, που εκφράστηκε μέσα από το βενιζελικό στρατόπεδο, δεν ρίσκαρε απλά για ξένα συμβατικά συμφέροντα, δρώντας με όρους ευπιστίας και υποτέλειας, παρότι σαφώς υπήρχε και αυτή η διάσταση. Αν και είναι ιστορικά επιβεβαιωμένη η διάσταση του ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων στην ενθάρρυνση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ο δεύτερος σημαντικός παράγοντάς της ήταν η ανάδυση των αστικών τάξεων σε Ελλάδα και Τουρκία και ειδικότερα η φιλοδοξία της ανερχόμενων τμημάτων της αστικής τάξης της Ελλάδας για μια συντριπτική νίκη σε βάρος της δεύτερης, σε μια ιστορική στιγμή που εμφανιζόταν ως «μεγάλο παράθυρο ευκαιρίας».

Ο ελληνικός καπιταλισμός αναπτυσσόταν σε μια Ελλάδα περίπου πέντε εκατομμυρίων, τη στιγμή που σε τρεις διαφορετικές ζώνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όχι απλώς ζούσαν δυόμισι περίπου εκατομμύρια ελληνικού πληθυσμού⁹, αλλά επιπλέον η αστική τάξη σε αυτές τις ζώνες ήταν συντριπτικά ελληνική (και σε μικρότερο βαθμό αρμένικη και εβραϊκή) και με μεγάλους δεσμούς, οικονομικούς και άλλους, με το ελληνικό κράτος. Ενδεικτικά: «Από τις 18.063 εμπορικές επιχειρήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που υπήρχαν το 1912, σε Έλληνες ανήκε το 46%, το 23% σε Αρ-

μένιους, το 15% σε μουσουλμάνους. Υπολογίζεται ότι το 1914 από τις 6.507 βιομηχανίες και βιοτεχνίες, το 49% ανήκε σε Οθωμανούς Έλληνες, ενώ Έλληνες ήταν και το 46% των τραπεζιτών. Την ίδια χρονιά, υπολογίζεται ότι Έλληνες ήταν το 52% των γιατρών, το 49% των φαρμακοποιών, το 52% των αρχιτεκτόνων, το 37% των μηχανικών και το 29% των δικηγόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1921, στην Κωνσταντινούπολη, τα 171 από τα 257 εστιατόρια ανήκαν σε Έλληνες, όπως και οι 444 από τις 471 ποτοποιίες και οι 528 από τις 654 επιχειρήσεις χονδρικού εμπορίου» (Αγτζίδης, 2015). Ειδικότερα στη Μικρά Ασία, από τα 391 παραγωγικά εργοστάσια που λειτουργούσαν, τα 344 ανήκαν σε Έλληνες. Αλλά και στις τέχνες, όπως στις επιστήμες και τα γράμματα, οι Έλληνες ήταν οι αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι, διαμορφώνοντας έτσι την ανερχόμενη αστική τάξη της χώρας.

Σε αντίθεση με τους Ορθόδοξους χριστιανούς, η άρχουσα τουρκογενής μουσουλμανική τάξη στελεχώνει τον στρατό και τη δημόσια διοίκηση. Τα ευρύτερα στρώματα του μουσουλμανικού πληθυσμού ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία, ενώ δεν είναι λίγοι εκείνοι που υπηρετούν ως κατώτερο προσωπικό Έλληνες προύχοντες. Σε αυτό το πλαίσιο η παράλληλη ανάδυση της τουρκικής αστικής τάξης, διαδικασία που εξέφρασε και επιτάχυνε το κεμαλικό κίνημα, είναι εξ ορισμού σε σφοδρή αντιπαλοότητα με τα ελληνικά αστικά στρώματα στη Μικρή Ασία. Αξίζει να σημειωθούν εδώ τα ονόματα ορισμένων επιφανών μεγαλοεπιχειρηματιών, που μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, συνέχισαν να δρουν στην Ελλάδα: Αριστοτέλης Ωνάσης, Μποδοσάκης, Εφραίμογλου, Αντρέας Συγγρός, Σισμανόγλου και άλλοι.

Στην Ελλάδα, στην εικοσαετία που προηγείται της Μικρασιατικής Καταστροφής, η αστική τάξη πραγματοποιεί σημαντικά βήματα ανόδου της, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ο Χατζηνισσώφ σημειώνει: «Στα χρόνια 1901-1919 ιδρύθηκαν στην Ελλάδα 111 μετοχικές εταιρείες με κεφάλαια τα οποία ως προς το μεγαλύτερο μέρος του ήταν ξένα, 46 βιομηχα-

9. Ο ελληνικός πληθυσμός συνολικά στη Μικρά Ασία ήταν 2.522.151 σε συνολικό πληθυσμό 10.755.774 κατοίκων (Ψυρούκης, 2000).

νικές και 18 μεταλλευτικές επιχειρήσεις, 17 ναυτιλιακές εταιρείες, 15 τραπεζικές, ενώ η Εθνική Τράπεζα και η Τράπεζα Αθηνών είχαν ξαφνικά γιγαντωθεί κυρίως με βρετανικά και γαλλικά κεφάλαια» (Χατζηιωσήφ, 1993).

Ο βενιζελισμός, από την αρχή της δεκαετίας του 1910, είχε συνδεθεί με τα συμφέροντα των μερίδων εκείνων της άρχουσας τάξης τα οποία «πέραν του αστικού εκσυγχρονισμού, επιδίωκαν να απαντήσουν δυναμικά στα προσκόμματα που ο τουρκικός εθνικισμός δημιουργούσε στο ελληνικό κεφάλαιο που είχε αθρόα επενδυθεί στη Μικρά Ασία. Αυτό είχε μεγάλη σημασία γιατί το ελληνικό εμπόριο είχε τεράστιο ενεργητικό στις συναλλαγές του με την Τουρκία, όταν εξαιτίας της εμπλοκής των πολέμων που προηγήθηκαν σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το παθητικό στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας ήταν τεράστιο. Έτσι, η ελληνική οικονομική “απάντηση” είχε μορφοποιηθεί με τη στρατηγική της δημιουργίας ομογενοποιημένων εθνικά και εδαφικά περιοχών που θα παρεμπόδιζαν τα προσκόμματα που είχαν επιβάλει οι Νεότουρκοι στο εμπόριο της περιοχής, συνδυασμένα με τους διωγμούς των Ελλήνων μειονοτικών» (Λυμπεράτος, 2011).

Η υποστήριξη των ελληνικών κεφαλαίων στο εξωτερικό ήταν απαραίτητη. Ιδιαίτερα το παροικιακό ελληνικό κεφάλαιο είχε ακμάσει την περίοδο των πολεμικών επιχειρήσεων που προηγήθηκαν, όπως άλλωστε και η εμπορική ναυτιλία της χώρας. Το επενδυμένο κεφάλαιο στο εξωτερικό εκείνη την εποχή απέφερε ετήσιο εισόδημα ίσο περίπου με το ύψος των εγχώριων κερδών. Η δε συνολική χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου είχε μια καλπάζουσα ανάπτυξη και ενώ στα 1897 ήταν 164 χιλιάδες τόνοι, το 1910 έφτασε στις 250 χιλιάδες και στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στις 893 χιλιάδες, καταδεικνύοντας ότι ο πόλεμος ευνοούσε αποφασιστικά μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου.

Στη βάση της θεωρίας του Ανδρέα Ζαΐμη, του τότε γενικού διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας (η οποία γιγαντώνεται αυτή την περίοδο), ότι «η Αθήνα, ο Πει-

ραιάς, η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη είναι οι άξονες της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας», η αλυτρωτική ιδεολογία σε σχέση με την Τουρκία, θα ανανεωθεί πλήρως προς όφελος ενός επεκτατικού εθνικισμού. Στη νέα συλλογιστική που αναπτύσσεται, νέα κεφαλαιοκρατικά στρώματα που αναδύονται δυναμικά, δοκιμάζουν να βηματίσουν σε συνεργασία με τις αστικές τάξεις της Ευρώπης, έστω και από επισφαλείς θέσεις ουραγού, αλλά σε κάθε περίπτωση καταργώντας και βγαίνοντας από τα όρια του παλαιού ελληνικού κράτους. Η σφοδρή αντιπαράθεση με το στρατόπεδο των μοναρχικών/ αντιβενιζελικών δεν αντανάκλouse μόνο υπαρκτές διαφορές και επιλογές συμμάχων στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Αντάντ ή Γερμανία), αλλά κοινωνικές διεργασίες που δίχαζαν τον ίδιο τον αστικό κόσμο και του έδιναν τη δυνατότητα δορυφοροποίησης εργατικών και αγροτικών στρωμάτων.

Ο αντιβενιζελικός πόλος αντιστάθηκε τόσο σφοδρά στην έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας τον Μάιο του 2019, όσο πεισματικά την συνέχισε και κορύφωσε το ίδιο ως την καταστροφή, όταν κέρδισε τις εκλογές τον Νοέμβριο του 2020, ενώ από την άλλη ο Βενιζέλος γνώρισε ταπεινωτική ήττα.

Η αρχική αρνητική στάση των αντιβενιζελικών είχε κοινωνικούς και πολιτικούς καθορισμούς. Προσδιοριζόταν από το γεγονός ότι είχαν αναπτύξει μια εν γένει αντίδραση στην επεκτατική καπιταλιστική ανάπτυξη, υποστηρίζοντας τις επιδιώξεις ενός παραδοσιακού τμήματος της αστικής τάξης στην Ελλάδα, με άρνηση περιπετειών της μορφής μιας οικονομικής επέκτασης στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, που ενδεχομένως θα οδηγούσε και σε περιθωριοποίηση των δικών της συμφερόντων. Η «μικρή και έντιμη Ελλάς» που αποτελούσε και το σύνθημα αυτού του στρατοπέδου, δεν αποτελούσε άρνηση της «Μεγάλης Ιδέας», αντανάκλouse όμως τον φόβο να αποδυναμωθούν και να συρρικνωθούν τα «παλιά τζάκια» σε μια νέα ευρεία αρένα οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας με την ανάδυση της μοντέρνας μεγάλης βιομηχανίας στην

παλιά Ελλάδα, τη συμμετοχή ανώτερων από πολλές απόψεις ελληνικών αστικών στρωμάτων της Μικράς Ασίας, αλλά και τον ενισχυμένο ρόλο των ευρωπαϊκών κεφαλαίων που θα έδιναν αναμφίβολα τον ρυθμό. Ο Κ. Παλούκης σημειώνει σχετικά: «Οι αντιλήψεις αυτές εδράζονταν στο ιδεώδες του μικρού εργαστηρίου, της αυστηρής συνεχιζόμενης επαγγελματικής ιεραρχίας και ως εκ τούτου του ιδεώδους της κοινωνικής ανέλιξης των τεχνιτών σε όλη την επαγγελματική κλίμακα από βοηθοί σε κάλφες και στη συνέχεια σε ανεξάρτητους μάστορες. Αυτή η θέαση των πραγμάτων υπεράσπιζε από τις θέσεις της παράδοσης σε αντίθεση με το μοντέρνο την αδιατάρακτη ενότητα του υποκειμένου του λαού, διαπνεόταν από ένα γενικό αντιπλουτοκρατισμό και στο βαθμό που πιεζόταν οικονομικά από τη μεγάλη μοντέρνα βιομηχανική τάξη τοποθετούνταν εχθρικά απέναντί της. Η αναπαραγωγή των μικροϊδιοκτητικών δομών ως συνέπεια της επιτυχοσύς αντίστασης των παραγωγών/μαγαζατόρων στην προλεταριοποίησή τους, αλλά και ενσωμάτωση των εργατών τεχνιτών κάτω από το ιδεώδες του πατερναλισμού του μικροεργαστηρίου ή της μικροεπιχείρησης συγκρότησε την κοινωνική συμμαχία που εκπροσώπησε ο αντιβενιζελισμός» (Παλούκης, 2016).

Στο παραπάνω πλαίσιο, εξηγούνται σε μεγάλο βαθμό μια σειρά ιδιότυπων συγκυριακών ταυτίσεων και διαιρέσεων που παρουσιάστηκαν τη θεμελιώδη εποχή, καθώς εμφανίστηκαν ριζοσπαστικές κοινωνικές και πολιτικές τάσεις τόσο στα «αριστερά» του βενιζελισμού όσο και στα «αριστερά» του αντιβενιζελισμού, ειδικά σε ό,τι αφορά τη στάση απέναντι στους πολέμους και την Μικρασιατική Εκστρατεία. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει την ιδιαίτερη δυσκολία και τις αντιφάσεις συγκρότησης ενός αυτοτελούς εργατικού και κομμουνιστικού διεθνιστικού ρεύματος, καθώς διαρκώς κινδύνευε να «κωλυθεί» στον ένα ή τον άλλο πόλο.

Ο αντιβενιζελικός κόσμος ανέπτυξε μέσα σε αυτή τη σύγκρουση το δικό του ιδεολογικό επιχείρημα της εκπλήρωσης του «ιστορικού προορισμού της Ελλά-

δας». Σύμφωνα με αυτό το ιδεολόγημα, η Ελλάδα έπρεπε να στηριχθεί στη «θεία πρόνοια», στην «ελληνικότητα» και όχι στα συμφέροντα των ξένων (ειδικά των Βρετανών που αντιπροσώπευαν «δόλια» συμφέροντα) όπως ήθελαν οι βενιζελικοί και η «πλουτοκρατία» της Δύσης. Από ιστορική άποψη, ο αντιβενιζελισμός ήταν σαφώς «φωνή από το παρελθόν», παρά την ηχηρότητά της. Αυτό επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά με την αδυναμία οποιασδήποτε τροποποίησης της πολιτικής Βενιζέλου μετά τη νίκη τους στις εκλογές του Νοεμβρίου και τη συνέχιση της τυχοδιωκτικής εκστρατείας, όταν οι πάντες γνώριζαν (ειδικά από την αρχή του 1921) ότι θα οδηγήσει στον όλεθρο. Αυτό που συνέβη με την αλλαγή της στάσης των αντιβενιζελικών, αλλά και τη στήριξη που είχαν στην εκστρατεία από τους βενιζελικούς, ήταν όντως «μια ουσιώδης μεταλλαγή στην κατεύθυνση υποστήριξης της βασικής συνιστώσας του αστικού συνασπισμού εξουσίας, δείχνοντας απτά τις προσβάσεις που είχαν πλέον αποκτήσει και στο εσωτερικό του εναλλακτικού μηχανισμού πολιτικής διαχείρισης τα κεφαλαιοκρατικά στρώματα, με προσανατολισμούς οικονομικής επέκτασης στο πλαίσιο της συμμαχίας τους με το διεθνές κεφάλαιο» (Λυμπεράτος, 2011).

Η «Μεγάλη Ιδέα»:

Από την μεταλλαγή στην ταφή της

Η προστασία των χριστιανικών πληθυσμών από τις νεοτουρκικές αγριότητες και η λύτρωση του υπόδουλου ελληνισμού προσέφεραν νομιμοποιητική βάση για τον πολεμικό τυχοδιωκτισμό, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσαν τον βασικό κινητήρα της εκστρατείας.

Η διεξαγωγή των πολέμων, ειδικά εκείνης της εποχής με το χαμηλό επίπεδο τεχνολογικών μέσων, προϋπέθετε την όσο γίνεται ολόψυχη συμμετοχή τόσο των επιστρατευμένων, όσο και τη στήριξη από τον λαϊκό παράγοντα στα «μετόπισθεν». Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδιαίτερη ισχύς της εθνικιστικής ιδεολογίας στην

Ελλάδα αποτέλεσε αναμφίβολα βασικό παράγοντα που «ωθούσε» προς τον τυχοδιωκτισμό της Μικράς Ασίας.

Ο ελληνικός εθνικισμός αναφερόταν τόσο στην αρχαιότητα (μέσω της οποίας συνδεόταν και με την Ευρώπη) όσο και στην Ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και στην «υψηλή κουλτούρα» των Ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα χρόνια της πρώτης ανάδυσής του στις αρχές του 19ου αιώνα, είχε παραγάγει μια έντονα φορτισμένη εθνική ταυτότητα, βασισμένη στην ισχυρή «μεγάλη αφήγηση» της συνέχειας αρχαίων και νέων Ελλήνων. «Στα τέλη του 19ου αιώνα, πλέον, αποτελούσε μια ιδεολογία που απλωνόταν σε κάθε πτυχή της ζωής και συνέβαλλε αποφασιστικά στην αστική ηγεμονία, καθώς συνδεόταν όχι μόνο με τη νομιμοποίηση των κυρίαρχων αλλά και με ένα τρέχον πολιτικό σχέδιο, τον αλυτρωτισμό. Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους καθοδηγούνταν από τη «Μεγάλη Ιδέα»: τον στόχο να δημιουργηθεί ένα έθνος-κράτος που θα συμπεριλάμβανε όλους όσους θεωρούνταν Έλληνες. Η Μεγάλη Ιδέα πρακτικά δεν αμφισβητήθηκε ποτέ και παρέμεινε μια αυτονόητη πολιτική αρχή καθ' όλην τον 19ο αιώνα» (Ποταμιάνος, 2018).

Η ηθικο-κανονιστική και κοινωνικο-πολιτική βάση της «Μεγάλης Ιδέας» εδραζόταν σε συλλογικά αποδεκτές ως τότε εθνολογικές και πολιτισμικές παραδοχές-κοσμοεικόνες που αποκρυσταλλώνονταν στην ιδέα της ιστορικής εκπολιτιστικής αποστολής του ελληνικού έθνους στα παράλια της Ιωνίας. Συγκεκριμένα, ο Ε. Βενιζέλος αντλεί τις ηθικοκοινωνικές και πολιτισμικές νομιμοποιητικές βάσεις της στρατηγικής από το αρχέτυπο της «Μεγάλης Ιδέας» προδικάζοντας την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος εδαφικών τμημάτων της Ιωνίας με απότοκο τη γεωγραφική, πληθυσμιακή και οικονομική μεγέθυνση της Ελλάδας. Σε αυτό το πλαίσιο, εξαγνίζει μια πολεμική περιπέτεια εξαίροντας το «δικαίωμα» του «πολιτισμού» να επεκτείνεται σε λιγότερο κοινωνικοπολιτικά αναπτυγμένες περιοχές (Τσιριγιώτης, 2010): «'Επί των ανατολικών ακτών του

Αιγαίου, όπου εγκαθιστάμεθα πάλιν πολιτικώς, δέν μας φέρουν μόνον τα ίδια ή μή συμφέροντα. Θα έλεγέ τις ότι από τής εμφανίσεως του Ελληνισμού έπι τής ιστορικής σκηνής ή πρόνοια ενέγραψε εις την ψυχήν του ελληνικού έθνους την ορμήν προς εκπολιτισμό του μέρους τούτου τής εγγύς Ανατολής» (Στεφάνου, 1983).

Η νομιμότητα των ελληνικών επιχειρημάτων, εκτός από ρατσιστικές ιδεοληψίες όπως η παραπάνω, έπρεπε να βασιστούν σε κάποια επιχειρήματα. Αυτά απλώς κατασκευάστηκαν με συστατικό υλικό τις ίδιες ιδεοληψίες. Έτσι, μιας και σε γεωγραφικό επίπεδο συνολικής έκτασης της περιοχής –ακόμη και των παραλίων της Μικράς Ασίας– η Ελλάδα, με το υπόμνημα που είχε υποβάλει στη συνδιάσκεψη των Παρισίων, παραδεχόταν ότι πλειοψηφούσαν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, ο Βενιζέλος στήριζε το δικαίωμα των Ελλήνων να προσαρτήσουν όλη την περιοχή στην «ιστορική ενότητα που συγκροτούσε η ευρύτερη περιοχή». Για να αποκτήσουν βεβαιότητα τα ελληνικά στοιχεία προστέθηκε στους Έλληνες της περιοχής και ο πληθυσμός των ελληνικών νησιών του ανατολικού Αιγαίου με τη λογική ότι εξαρτιόταν από τα πειρωτικά εδάφη της Μικράς Ασίας» (Λυμπεράτος, 2011)¹⁰. Ο Ν. Ψυρούκης διερωτάται: «Μέσα σε μια τέτοια ατμόσφαιρα ήταν σχεδόν αδύνατο να ξεχωρίσει ο ελληνικός λαός πού τελείωνε το δίκαιο αίτημα και πού άρχιζε η επεκτατική αδικία. Πότε οι κυβερνήτες του μιλούσαν γλώσσα εθνική και πότε ξένη προς τα συμφέροντα του τόπου. Ο πόλεμος των πετρελαίων παρουσιάστηκε από τη “Μεγάλη Ιδέα” σαν ιερός πόλεμος των Ελλήνων. Η προσφορά της ιδεολογίας αυτής προς τον αγγλικό ιμπεριαλισμό ήταν τόσο μεγάλη όσο αναμφι-

10. Σε ό,τι αφορά την εθνολογική σύνθεση της Μικράς Ασίας, σύμφωνα με καταγραφή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το 1912 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η σύνθεση ήταν Τούρκοι 72,7%, Έλληνες 18,45%, Αρμένιοι 6,27%, Εβραίοι 0,39%, άλλοι 2,25%. Στη Σύμρνη ειδικότερα κατοικούσαν 184.960 Τούρκοι, 76.654 Έλληνες, 50.935 Αρμένιοι, 2.180 Εβραίοι, 16.012 άλλοι. Pentzopoulos, Dimitri (2002). The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece. C. Hurst & Co. pp. 29–30.

σβήτητα ήταν και η τεράστια ζημιά της προς την Ελλάδα» (Ψυρούκης, 2000).

Συγκεφαλαιώνοντας σχετικά με τις ευθύνες των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή, επισημαίνεται ότι σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα, από τον Εθνικό Διχασμό του 1914 ως το σύμφωνο Βενιζέλου-Ατατούρκ το 1930, η αστική τάξη στην Ελλάδα ενώ σήκωνε τη σημαία της «εθνικοφροσύνης» και της «πατρίδας», εντέλει κατέδειξε με τραγικό τρόπο πως η μόνη πατρίδα που έχει το κεφάλαιο είναι η διεκδικηση ζωτικού χώρου οικονομικο-πολιτικής λειτουργίας με σκοπό την κερδοφόρο αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων, πατώντας ακόμη και επί πτωμάτων και «κολυμπώντας σε ποταμούς αίματος» σε καιρό πολέμου και «ιδρώτα» σε περίοδο ειρήνης!

Διαφορετικά τμήματα του αστικού κόσμου, χωριστά ή και από κοινού, δεν δίστασαν να προχωρήσουν στη δημιουργία δύο ξεχωριστών κρατών, με δυο κυβερνήσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, η μια των βασιλικών και «παλιών τζακίων», η άλλη των δυτικοτρόπων νέων αστικών τζακίων του βενιζελισμού, με τα γαλλικά κανόνια να βομβαρδίζουν την Αθήνα, να αποκλείουν όλα τα ελληνικά λιμάνια και τους Άγγλους να κατέχουν τη Μακεδονία. Πήραν, στη συνέχεια, την ευθύνη του πολεμικού επιθετικού τυχοδιωκτισμού της εκστρατείας στην Τουρκία, με μπροστάρη τον βενιζελισμό. Προχώρησαν στη συνέχιση της εκστρατείας από τους βασιλικούς που υπόσχονταν διακοπή του πολέμου πριν τις εκλογές του 1920 τις οποίες είχαν με σήμα την ελιά, δηλαδή την ειρήνη. Σημειωτέον ότι στις 29/5/21 (προφανής ο συσχετισμός με πτώση της Κωνσταντινούπολης και τον στόχο της ανακατάληψης) σε σύσκεψη στη Σμύρνη, ο ίδιος ο βασιλιάς όριζε ως στόχο την κατάληψη της Άγκυρας, ενώ λίγο πριν καταστραφεί πλήρως ο ελληνικός στρατός, είχε διαμορφωθεί σχέδιο για κατάληψη της Κωνσταντινούπολης!

Δεν δίστασαν στη συνέχεια, με μπροστάρη και πάλι τον Βενιζέλο να υπογράψουν το «Σύμφωνο Φιλίας» με τον Κεμάλ Ατατούρκ το 1930, ξεπουλώντας, μεταξύ

των άλλων, κάθε δικαίωμα των ξεριζωμένων προσφύγων, Ελλήνων και Τούρκων.

Η στάση του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ για τον πόλεμο

Το νεαρό ΣΕΚΕ ήταν η μοναδική δύναμη που στάθηκε ενάντια στον πόλεμο. Η στάση αυτή δεν ήταν ούτε αυτονόητη, ούτε ομόθυμη, ούτε χωρίς αντιφάσεις. Διαμορφώθηκε μέσα από μια δύσκολη πορεία προβληματισμών και αντιθέσεων, με βάση κυρίως το ερώτημα της στάσης απέναντι στους πολέμους πριν τη Μικρασιατική Εκστρατεία, δηλαδή τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στην Ελλάδα υπήρχαν πολλές ιδιαίτερες περιστάσεις και πρόσθετες δυσκολίες που εκ των πραγμάτων έθεταν προβλήματα στο ΣΕΚΕ. Δεν προϋπήρχε σοσιαλδημοκρατικό μαρξιστικό ρεύμα αξιολογής αναφοράς, όπως συνέβαινε στην Ευρώπη, στη Ρωσία, αλλά και στη γειτονική Βουλγαρία, ούτε το προηγούμενο της ανάλογης συζήτησης για τη στάση απέναντι στον πόλεμο. Επίσης, τα πρώτα βήματα του σοσιαλιστικού κομμουνιστικού ρεύματος στην Ελλάδα, λάμβαναν χώρα σε αλληλεπίδραση με τη διαμόρφωση ενός ρευστού, πολύπλοκου σκηνικού στην ευρύτερη Βαλκανική, όπου κυριαρχούσε το ερώτημα γύρω από το εθνικό ζήτημα, συνυφασμένο αναγκα-

στικά με το ερώτημα του μέλλοντος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τέλος, το ΣΕΚΕ έπρεπε να βρει τον δικό του δρόμο σε συνθήκες όπου κινδύνευε να βρεθεί είτε στο στρατόπεδο του μοναρχισμού στο όνομα της αντίθεσης στον πόλεμο, είτε στο στρατόπεδο των Φιλελευθέρων στο όνομα του «δικαίου των αγώνων της εθνικής ολοκλήρωσης». Συνέβησαν περιστασιακά και τα δύο.

Οι μικρές σοσιαλιστικές ομάδες στην Αθήνα, και γενικά στο κράτος της Παλαιάς Ελλάδας, δυσκολεύονταν να οριοθετηθούν από τον «εθνικιστικό δημοκρατικό ριζοσπαστισμό της προηγούμενης εποχής, αν δεν υποκλίνονταν κιόλας στον βενιζελισμό με κλασικά παραδείγματα τους σοσιαλιστικούς κύκλους γύρω από τους Πλάτωνα Δρακούλη και Νίκο Γιαννιό, που ήταν αναφανδόν υπέρ της ενεργού συμμετοχής στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με στήριξη του Βενιζέλου. Ορισμένες σοσιαλιστικές ομάδες της Αθήνας και του Πειραιά εξέδωσαν τον αντιπολεμικό προκήρυξη τον Μάη του 1917 ενάντια στον πόλεμο και κάποια κριτική στην κυβέρνηση Βενιζέλου, χωρίς όμως ιδιαίτερη δράση ή απήχηση.

Η Φεντερασιόν (Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης), λόγω της πολυεθνικής της σύνθεσης και με πρωταγωνιστικό τον ρόλο Εβραίων διανοομένων και εργατών που δεν «πιέζονταν» με θέματα υποστήριξης της εθνότητας τους, είχε προϋποθέσεις να δώσει ένα διαφορετικό υπόδειγμα, στην κατεύθυνση του εργατικού κομμουνιστικού διεθνισμού. Πράγματι, η οργάνωση αυτή ήρθε σε σύγκρουση με τον βενιζελικό επεκτατικό εθνικισμό. Ήταν ο φορέας που έφερε στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα το στοιχείο του διεθνισμού και τον μαρξίζοντα λόγο της Β' Διεθνούς, καθώς κάτω από την καθοδήγηση του Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου κυριαρχούσαν τα συνθήματα υπέρ της ταξικής πάλης και της διεθνιστικής αλληλεγγύης. Ωστόσο, όταν εκδηλώθηκε ο Εθνικός Διχασμός, η Φεντερασιόν παραπλανήθηκε από το αίτημα της ουδετερότητας των αντιβενιζελικών, το συνέδεσε με μια ανεπεξέργαστη αντιπολεμική στρατηγική και,

θεωρώντας ότι εκπροσωπεί τις διαθέσεις των εργατικών μαζών εναντίον του πολέμου, δημιούργησε σύγχυση με τακτικές και εκλογικές συμμαχίες μαζί του.¹¹

Το φθινόπωρο του 1918 ιδρύονται η ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ με δραστήρια συμμετοχή της Φεντερασιόν και σοσιαλιστικών ομάδων Αθήνας, Πειραιά και άλλων πόλεων, με ανοχή του Βενιζέλου ο οποίος προσδοκά να επηρεάσει τις σοσιαλιστικές τάσεις στα νέα τους βήματα. Το ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ ενέκρινε «ψήφισμα καιρείσμου προς την ρωσικήν δημοκρατίαν των Σοβιέτ» και «Διαμαρτυρία διά τη μελετωμένην επέμβασιν των συμμάχων» κατά της νεαρής σοβιετικής δημοκρατίας. Κατά τα άλλα, οι τοποθετήσεις περί του πολέμου είναι ασαφείς και αμήχανες, κλίνοντας προς μια γενική καταδίκη του πολέμου, αλλά και στήριξη της «εθνικής άμυνας της πατρίδας» (αργότερα μετά το δεύτερο συνέδριο του ΣΕΚΕ τον Απρίλιο του 2020, η θέση αυτή ανακλήθηκε). Δεν υιοθετήθηκε εξαρχής ανοιχτά αρνητική στάση απέναντι στη Μικρασιατική Εκστρατεία¹², ενώ αντίθετα υπήρξε παθητική αποδοχή μιας πολιτικής που θα απελευθέρωνε καταπιεσμένους ελληνικούς πληθυσμούς, στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας, χωρίς συγκεκριμένα αναφορά στη Μικρά Ασία.

Στην πραγματικότητα, η απήχηση του μπολσεβικισμού στο ΣΕΚΕ στηρίχθηκε στην ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς το 1919. Ανάμεσα στους 21 όρους που έθετε η Κομμουνιστική Διεθνής στα σοσιαλιστικά κόμματα, που ήθελαν να γίνουν μέλη της, περιλαμβανόταν η αποκάλυψη του σοσιαλ-πατριωτισμού και του σοσιαλ-ειρηνισμού, μια ξεκάθαρη στάση στο ζήτημα των αποικιών και των καταπιεσμένων εθνών, με την υποστήριξη κάθε απελευθερωτικού κινήματος. Η ενθουσιώδης

11. Η Φεντερασιόν συμμετείχε στον αντιβενιζελικό-γουναρικό συνδυασμό της Θεσσαλονίκης και εξέλεξε βουλευτές τον Αριστοτέλη Σίδερη και τον Αλβέρτο Κουριέλ.

12. Στον *Ριζοσπάστη* (που δεν ήταν ακόμη όργανο του ΣΕΚΕ), το 1919 δημοσιεύτηκαν και δύο άρθρα υποστηρικτικά προς την εκστρατεία.

αποδοχή αυτής της κατεύθυνσης από ένα σημαντικό τμήμα στελεχών του ΣΕΚΕ όριζε μια νέα πορεία, χωρίς ωστόσο να είναι αυτονόητη η ερμηνεία αυτών των θέσεων στην πολιτική πράξη.

Αμέσως μόλις υπογράφηκε η συνθήκη των Σεβρών (Ιούλιος-Αύγουστος 1920) που έδινε πλέον το προκάλυμμα για έναρξη περαιτέρω επιθετικών πρωτοβουλιών του ελληνικού στρατού που είχε ήδη καταλάβει τη Σμύρνη από τον Μάιο του περασμένου χρόνου (1919), σε προκήρυξη της ΚΕ του ΣΕΚΕ τονιζόταν: «Η κυβερνώσα αστική τάξις επωφελείται της υπογραφής της ειρήνης με την Τουρκίαν για να παρασύρη τας εργαζομένας λαϊκὰς μάζας εις σωβινιστικές και πατριωτικές εορτάς. Η αστική τάξις της χώρας έχει συμφέρον και αυτήν την φοράν, περισσότερο από κάθε άλλην, να εξαπατήση τον λαόν, τας εργαζομένας τάξεις της χώρας, κολακεύουσα το εθνικόν αίσθημα αυτών, το οποίον οι πολιτευταί, τα σχολεία, οι παπάδες και οι στρατιωτικοί καταβλήτως διέστρεψαν εις έναν στενόν σωβινισμόν, εις μίσος τυφλόν κατά των αδελφών των, των εργατών και των χωρικών των άλλων χωρών της Βαλκανικής. Έχει συμφέρον να εξαπατήση και πάλιν τας εργαζομένας τάξεις της χώρας, με το πρόσχημα μιας δήθεν οριστικής ειρήνης, με το επιχείρημα του “διπλασιασμού της πατρίδος” και της απελευθέρωσης των “υποδούλων αδελφών”»¹³.

Δεν ήταν καθόλου εύκολο να μιλήσει κανείς για το ζήτημα της πατρίδας και των «αλύτρωτων» Ελλήνων, όταν από το 1912 μάλιστα πύκνωναν οι διώξεις εναντίον τους στη Μικρά Ασία από τους Νεότουρκους. Έχει σημασία τόσο η ουσία της τοποθέτησης του ΣΕΚΕ, όσο και η γλώσσα που χρησιμοποιείται: «Η ειρήνη, την οποίαν πανηγυρίζουν, είναι εκείνη που καθιερώνει την ιδικήν μας δυστυχίαν και την ιδικήν των κυριαρχών. Είναι ειρήνη μεταξύ των αστικών τάξεων των κυρίων μας, εναντίον των εργαζομένων τάξεων των δούλων. Η πατρίς, της οποίας ιδιοποιούνται το όνομα, η πατρίς των, για

την οποίαν μας έστειλαν να πολεμήσουμε, δεν είναι παρά η γεωγραφική εκείνη έκτασις επί της οποίας απλώνεται η εκμετάλλευσίς των. Το μεγάλωμά της διά το οποίον πανηγυρίζουν, είναι η επέκτασις των ορίων της εκμεταλλεύσεώς των και της προσοδοφόρου τοποθέτησεως των κεφαλαίων των. [...] Η ειρήνη, για την οποίαν επολεμήσαμε, δεν είναι η πραγματική ειρήνη των λαών, εκείνη που θα καταργήσει τους πολέμους και θα αδελφώσει όλους τους ανθρώπους. Η ειρήνη που ηθελήσαμεν είναι εκείνη που θα καταργήσει την εκμετάλλευσιν της εργασίας των πολλών από τους ολίγους, είναι εκείνη που θα καθίσει στο σκαμνί τους εγκληματίας του πολέμου και που θα αποδώσει εις την κοινωνίαν τα πλούτη που αυτοί εσφετερίσθησαν. Η πατρίς για την οποίαν υπεφέραμεν είναι εκείνη, όπου δεν θα υπάρχουν πλέον σύνορα που θα χωρίζουν τους λαούς, όπου η Γη θα είναι πατρίδα και μητέρα όλων των ανθρώπων και που θα χαρίζει εξίσου εις όλους τ' αγαθά της».

Μπορεί να διαφωνήσει κάποιος στη μία ή την άλλη πτυχή αυτής της τοποθέτησης έναν αιώνα μετά. Αποτελεί ωστόσο σημείο πολύτιμης αναφοράς στη μάχη με τον εθνικισμό στη σημερινή εποχή, όπου συχνά κυριαρχεί η υπόκλιση στην εθνικιστική ψύχωση είτε υπάρχει μια αδιέξοδη καταφυγή στη δήθεν «θαρραλέα πρόκληση».¹⁴ Η στάση ενάντια στον πόλεμο, κρίνεται κυρίως με την ικανότητα να υποστηριχθεί με υλικά αποτελέσματα σε συνθήκες πολέμου. Ως γνωστόν η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία δήλωνε κατηγορηματική αντίθεση στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, πριν ξεκινήσει, αλλά μόλις ξέσπασε, κυριάρχησε στις γραμμές της πολεμικός πυρετός και πατριωτικός ενθουσιασμός για την «υπεράσπιση της πατρίδας». Το ΣΕΚΕ κινήθηκε σε τρεις βασικούς άξονες: πρώτον, η διεξαγωγή γενικής πολιτικής αντιπολεμικής καμπάνιας με μαζικούς όρους· δεύτερον, η ει-

14. Χαρακτηριστικά τα συνθήματα του τύπου «η Μακεδονία είναι κινεζική» ή «η Μακεδονία ανήκει στα δάση της και το Αιγαίο στα ψάρια του», στα οποία αρέσκεται ο αναρχικός χώρος

13. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1396220>.

δική προσπάθεια ανάπτυξης εργατικών αγώνων στα «μετόπισθεν» με αιχμές τον πόλεμο και την ακρίβειά τριτόν, η κλιμάκωση αντιπολεμικής δράσης μέσα στους στρατώνες στα πολεμικά μέτωπα της Μικράς Ασίας.

Η αντιπολεμική καμπάνια δεν πέρασε απαρατήρητη: «Ήταν παραμονές των εκλογών του 1920. Στην Αθήνα οι προεκλογικές συγκεντρώσεις διαδέχονταν η μια την άλλη. Τότε αποφάσισε να συγκροτήσει συλλαλητήριο και το ασήμαντο την εποχή εκείνη Κομμουνιστικό Κόμμα. Κι ήταν, πράγματι, ασήμαντο – είχε μόλις 1.200 μέλη κι ο «Ριζοσπάστης» 2.500 φύλλα κυκλοφορία. Τους λιγοστούς αυτούς οπαδούς τους θέλησαν να συγκεντρώσουν οι τότε ηγέτες του ΚΚΕ και αιφνιδιάστηκαν. Μια πραγματική κοσμοπλημμύρα (σ.σ. πολλοί μιλούν για 50.000) ανθρώπων κατέκλυσε την οδό Σταδίου από την Ομόνοια μέχρι το Σύταγμα. Τι είχε συμβεί; Θα καταλάμβανε το ΚΚΕ την Εξουσία;» (Καψής, 1989).

Το άλλοτε στέλεχος του ΚΚΕ και μετέπειτα φασίστας Ε. Σταυρίδης γράφει με τη σειρά του ειρωνικά και εκθρικά: «Το κύριον σύνθημα πού ηκούετο και εδώνει την ατμόσφαιραν ήτο “Κάτω ο πόλεμος”. Τα καθαρώς κομμουνιστικά συνθήματα εύρισκαν πολύ περιωρισμένην απήκχσιν. Το “Κάτω ο Βενιζέλος” όμως αντηκούσε πέρα ως πέρα... Από τα μπαλκόνια της οδού Σταδίου ακόμη και οι κύριες της αριστοκρατίας έβραιναι με άνηθ. Και απορούντες διηρωτώμεθα: Πότε έγιναν κομμουνίστριες αυτές από τα μέγαρα;».¹⁵

Η αντιπολεμική στάση όχι μόνο δεν απομόνωσε το ΣΕΚΕ αλλά κυριολεκτικά το μετέτρεψε σε σχετικά μαζικό κόμμα. Στις μονάδες του πολεμικού μετώπου, είχε δημιουργηθεί η Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή Κομμουνιστών Στρατιωτών και μοιραζόντουσαν τόσο αντιπολεμικές εφημερίδες όσο και ο *Ριζοσπάστης*. Ιδιαίτερη δράση είχε και η ομάδα της Κομμουνιστικής Ένωσης¹⁶ (Νίκολης και

άλλοι), ενώ ξεχώρισε η δράση του Π. Πουλιόπουλου¹⁷.

Τον Σεπτέμβριο του 1920, μπροστά στις επερχόμενες εκλογές, το ΣΕΚΕ εκδίδει ειδική προκήρυξη για τους φαντάρους στο μέτωπο, όπου μεταξύ των άλλων αναφέρεται:

«Από το κάθε άρθρο της Συνθήκης των Σεβρών, δόθεν συμφωνίας ειρήνης [...], σιγάστραφτε και μια σπίθα καινούργιου πολέμου...» [...] «Το ξέρουμε πως κι εσύ και οι άλλοι αλαλάζοντες ανθρωπίσκοι της αστικής αντιπολίτευσης στηρίζετε τις απαίσιες ελπίδες σας στο βαθύ ύπνο των πολλών.

Είσαστε γελασμένοι αφέντες: Ο Βοριάς (αναφέρεται στη Ρώσικη Επανάσταση) είναι αγέρας πολύ δυνατός κι ορμητικός κι αδύνατα φτερά μπροστά του είναι τα πλάνα ιδανικά σας» (...) «Κρατήστε όμως την αιμοβόρικη χαρά σας, ξαναστημένοι βρυκόλακες! Δεν είμαστε πια οι αγαθοί μοιρολάτρες του περασμένου καιρού. Μέσα στην κόλαση των τελευταίων τούτων αιματόβρεχτων χρόνων ξυπνήσαμε, χρειάστηκε ν' αφίσουμε τη ζωή του πολίτη που τόσο όμορφα ξέρετε να τη ζωγραφίζετε ως ελεύθερη και ειρηνική και να συρθούμε βίαια στον ανθρώπινο αλληλοσπαραγμό για να αντικρύσουμε τη φοβερή πραγματικότητα της κοινωνικής εκμετάλλευσης που τόσο τεχνικά σκεπάζετε με τα ψεύτικα στολίσια σας. Και το αντίκρισμά της σκόρπισε τα πλάνα ιδανικά σας, τις «πατριδες» σας και τα «εθνικά όνειρά» σας και μας έδειξε ολοφάνερα τι κρύβει από πίσω τους: το συχαμερό εγώ σας, το εγώ της κεφαλαιοκρατικής σας τάξης. Και είδαμε ότι εμείς οι φτωχοί βιοπαλαιστές, οι εργάτες, δεν μπορούμε μέσα σε τούτη την κοινωνία που κυριαρχεί η εκμετάλλευση να απο-

μουμισμός και στο στρατό τη *Φούντα*. Δρούσαν περίεργα του ΣΕΚΕ και στελέχη του στη συνέχεια εντάχθηκαν σε αυτό.

17. Ο Παντελής Πουλιόπουλος ήταν Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας από το 1924 έως το 1926. Υπήρξε ιδρυτής του τροτσκιστικού ρεύματος στην Ελλάδα. Εκτελέστηκε από τους Ιταλούς τον Ιούνιο του 1943 στο Κούρνοβο μαζί με 105 άλλους αγωνιστές.

15. Αναφέρεται στο βιβλίο του Γ. Καψή *Χαμένες Παριίδες*.

16. Η Κομμουνιστική Ένωση συσπειρώνει νέους μαχητικούς αγωνιστές, εξέδιδε το περιοδικό *Κομ-*

λάβουμε ελευτεριά, γιατί κι όταν δεν στρατεύομαστε σε πόλεμο είμαστε πάντα στρατευμένοι στο βιομηχανικό και εμπορικό στρατό της πλουτοκρατίας, πάντα σκλάβοι που ή με το αίμα ή με τον ιδρώτα μας θα πληθαίνουμε τους θησαυρούς της και θα ικανοποιούμε τις ανικανοποίητες απολαύσεις της χτηνώδικης αχορτασιάς της [...]. Μην μας μιλάτε πια για λευτεριά, γιατί τόσο πιο αβάσταχτη αισθανόμαστε τη σκλαβιά μας. Είδαμε ότι και οι κυβερνήτες, όποιο χρωματισμό κι αν έχουν, δεν είναι παρά γνήσιοι αντιπρόσωποι της εκμεταλλεύτριας αυτών τάξης και ότι η κρατική εξουσία με τη στρατοκρατία της δεν είναι παρά μια οργανωμένη βία σε υπηρεσία των συμφερόντων της. Μην μας μιλάτε λοιπόν για πατρίδες και για εθνικές αποκαταστάσεις γιατί τόσο πιο συχαμεροί μας φανόσαστε!» (ΚΚΕ, 1974).

Μετά την ήττα, πολλοί στρατιωτικοί και πολιτικοί παράγοντες βενιζελικών και μοναρχικών, απέδωσαν σχεδόν ολόκληρη την ήττα στην πολεμική απεργία, τη λιποταξία και την πτώση ηθικού που προκάλούσε η δράση των κομμουνιστών στο μέτωπο. Δεν έχει αποδειχθεί κάτι τέτοιο, όμως η δράση αυτή είχε αξιόλογη απήκηση. Η παρέμβαση του ΣΕΚΕ μέσα στο εργατικό κίνημα στα μετόπισθεν, συνδύαζε τη μάχη για τα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα με την αντιπολεμική προπαγάνδα.

Μεγάλο ορόσημο αποτέλεσε η πανεργατική απεργία και εξέγερση στον Βόλο τον Φλεβάρη του 1921, όπου φανταροί αρνήθηκαν να πυροβολήσουν τους εργάτες, όταν διατάχθηκαν. Λίγες μέρες μετά τα «Φεβρουαριανά» στον Βόλο, ξεκίνησε η μεγάλη απεργία των σιδηροδρομικών. Τα καράβια και ο σιδηρόδρομος έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στον πόλεμο. Έτσι, οι σιδηροδρομικοί, που δεν φημίζονταν για τον ριζοσπαστισμό τους, απεργούσαν εν καιρώ πολέμου. Το βασικό αίτημα ήταν το 8ωρο. Από την αρχή η απεργία μετατράπηκε σε μετωπική σύγκρουση με την κυβέρνηση. Η αυτοπεποίθηση των απεργών ήταν τόσο δυνατή που, όταν η κυβέρνηση τούς πρότεινε εννιαμισάωρο εργασίας, όχι μόνο το απέρριψαν αλλά πρόσθεσαν στα αιτήματα και την απόλυση των λιγοστών απεργοσπαστών.

Η κυβέρνηση απάντησε με επιστράτευση και έστειλε εκατοντάδες σιδηροδρομικούς στη Μικρά Ασία. «Οι σιδηροδρομικοί των ΣΕΚ έκαναν απεργία, ζητώντας αύξηση των αποδοχών τους. Οι συγκοινωνίες μας παράλυσαν. Αλλά η χώρα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση και η Κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα επιστράτευσης των σιδηροδρομικών. [...] Και οι εξόριστοι αντέδρασαν ακολουθώντας τ' ανάρια των θυμάτων του τσαρισμού: Κήρυξαν την κοινωνική τους επανάσταση με το σύνθημα: “Κάτω ο πόλεμος” [...]. Οι περισσότεροι από τους 300 σιδηροδρομικούς ήταν κομμουνιστές-πρωτεργάτες της απεργίας. Αλλά κι όσοι δεν ήταν έγιναν μόλις δόθηκε η διαταγή της “εξορίας” τους. Από την ημέρα εκείνη οι σιδηρόδρομοί μας ήταν υπό τον έλεγχο των κομμουνιστών»¹⁸.

Παρά τις υπερβολές που δεν επιβεβαιώνονται, τα παραπάνω φανερώνουν τη δυσφορία που υπήρχε στα εργατικά και λαϊκά στρώματα. Η εφημερίδα *Καθημερινή* έγραφε το 1921 ότι οι τιμές του ψωμιού είχαν τριπλασιαστεί, οι φόροι είχαν αυξηθεί κατά 32%, ενώ υπήρχαν περίπου 90.000 λιποτάκτες στην Παλαιά Ελλάδα, γεγονός που παρόξυνε και το φαινόμενο της ληστείας σε όλη τη χώρα. Όπως πολύ αδρά το είχε διατυπώσει το συνέδριο της οργάνωσης των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, που πραγματοποιήθηκε στις 6 Μαΐου 1924, τα άμεσα αλλά και τα έμμεσα θύματα των πολέμων (οι οικογένειές τους), που αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης, δεν μπορούσαν να τραφούν από τον πατριωτικό ενθουσιασμό που επικράτησε μετά το τέλος των πολέμων. «Αντίθετα, βίωναν στη συντριπτική τους πλειονότητα μια άμετρη αθλιότητα, χωρίς κανένα μέσο προσπορισμού της ζωής τους και χωρίς να πλαισιώνονται από κανέναν μηχανισμό κοινωνικής προστασίας. Μάλιστα, παρακολουθώντας την ίδια στιγμή αυτούς που χειροκροτούσαν τις πολεμικές επιχειρήσεις του στρατού συνήθως να πλουτίζουν υπέρμετρα και σκανδαλωδώς» (Λυμπεράτος, 2012).

18. Αναφέρεται στο βιβλίο του Γ. Καψή «Χαμένες Πατρίδες»

Αυτό ήταν και το υλικό υπόβαθρο που είχε οδηγήσει στην εκλογική συντριβή του Βενιζέλου το 1920, δύο μόλις μήνες μετά από τη στιγμή που ο τότε πρωθυπουργός ερχόταν περιχαρής στην Ελλάδα από τη Γαλλία επιδεικνύοντας τον διπλάσιασμό της Ελλάδας με τη συνθήκη των Σεβρών: «Όταν υπεγράφη και η Συνθήκη των Σεβρών, έκρινα ότι δεν είχα πλέον καμιά δικαιολογία ν' αναβάλω περαιτέρω τās εκλογάς. Τ' αποτελέσματα τής πολιτικής μου ανεγράφησαν εις τās υπογραφείσας συνθήκας, δι' ών ετερματίζετο ό πόλεμος· ό λαός επομένως είχε τά μέσα νά ίδη ποιοι υπήρξαν οι καρποί τής πολιτικής μου, και, χωρίς νά άρνούμαι ότι διετήρουν ανησυχίας τινάς ως προς τό ενδεχόμενον αποτέλεσμα των εκλογών, ήλπίζα έν τούτοις σοβαρώς, μετά του 'Ρεπούλη και τής πλειοψηφίας των συνυπουργών μου, ότι ό λαός θά έκρινε τά γενόμενα»¹⁹.

Το αίσθημα της κόπωσης, της αποστροφής προς τον πόλεμο και της λαχτάρας για επιστροφή στα σπίτια τους, υπήρχε και μεταξύ των στρατιωτών του μετώπου: «Ενδεικτικό είναι και το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας μεταξύ των στρατιωτών του Πλαστήρα, παρότι δεν λήφθηκαν υπόψη στην καταμέτρηση οι ψήφοι των στρατιωτικών τμημάτων. Αν και ο Πλαστήρας ήταν φανατικός βενιζελικός, η τοποθέτηση του οποίου ήταν γνωστή στους τσολιάδες του, μολονότι τον υπεραγαπούσαν, τελικά ψήφισαν στο σύνταγμα του 2.900 την αντιπολίτευση και μόνον 100 το Βενιζέλο» (Κάτσης, 2008).

Σε σχέση με τις κατευθύνσεις της νεοσυστατης Κομμουνιστικής Διεθνούς όχι απλώς για άρνηση του πολέμου και εναντίωση στην υπόκλιση στο ζήτημα της «άμυνας της πατρίδας», αλλά και για μετατροπή του πολέμου σε εμφύλιο ταξικό πόλεμο με προοπτική την προλεταριακή επανάσταση, η τοποθέτηση του ΣΕΚΕ απέναντι στη Μικρασιατική Εκστρατεία ήταν σχετικά μετριοπαθής. Το κόμμα περιορίστηκε στην αντιπολεμική προπαγάνδα και στην ανάπτυξη εργατικών αγώνων για τα

οικονομικά κυρίως προβλήματα στα μετόπισθεν. Δεν στήριξε την πολεμική προσπάθεια των αστικών κυβερνήσεων της Ελλάδας, αλλά δεν έθεσε ως στόχο την ήττα της, παρά τις μετά από χρόνια δηλώσεις Ζαχαριάδη: «Αν δεν νικιόμασταν στη Μικρασία, η Τουρκία θα ήταν σήμερα πεθαμένη και μεις μεγάλη Ελλάδα!! Τη “λευτεριά” μας θα τη στηρίζαμε στην υποδούλωση του τουρκικού λαού! Αυτό εμείς δεν το δεχόμαστε. Το αποκρούομε κατηγορηματικά. Η αστικοτσιφλικάδικη Ελλάδα στη Μικρασία πήγε όχι ως εθνικός απελευθερωτής με σαν ιμπεριαλιστική δύναμη, όργανο των Εγγλέζων μεγαλοκαρχαριών. Πήγανε αυτού όχι μόνο για να διαιωνίσει την ξενική κυριαρχία πάνω στο τουρκικό λαό μα και να κάνει την Τουρκία αντισοβιετικό ορμητήριο [...] Η Μικρασιατική Εκστρατεία δεν χτυπούσε μόνο τη νέα Τουρκία, μα στρεφότανε και ενάντια στα ζωτικότερα συμφέροντα του ελληνικού λαού. Γι' αυτό εμείς όχι μόνο δεν λυπηθήκαμε για την αστικοτσιφλικάδικη ήττα στη Μικρασία μα και την επιδίωξαμε...» (Αγτζίδης, 2015).

Παρ' όλα αυτά, η στάση που κράτησε ήταν αρκετά τολμηρή, δεδομένης και της ηγεμονίας της «Μεγάλης Ιδέας» και του υπαρκτού ζητήματος της μοίρας των ελληνικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία. Η αντιπολεμική τοποθέτηση κάθε άλλο παρά απομόνωσε το ΣΕΚΕ. Αντίθετα, το ΣΕΚΕ (που σύντομα μετονομάστηκε σε ΚΚΕ) ενισχύθηκε με τη στάση του ενάντια στην πολεμική εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Ήταν η γενέθλια πράξη μετάβασης από τον ριζοσπαστικό σοσιαλισμό στον εργατικό, διεθνιστικό κομμουνισμό. Επιπρόσθετη απόδειξη αποτελεί και η μαζική τελικά απήχηση του ΚΚΕ, ακόμη και (και μάλιστα περισσότερο) στον προσφυγικό πληθυσμό μετά από μεγάλη διαπάλη με τον βενιζελισμό, στο φόντο βέβαια της μεγάλης δυστυχίας των προσφύγων στην Ελλάδα μετά τον ξεριζωμό τους. Και αυτό παρά τα αγκάθια που δημιουργούσε η θέση για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη η οποία προκαλούσε δυσαρέσκεια στους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί πλέον σε αυτές τις περιοχές από την κυβέρνηση.

19. Επιστολή Ε. Βενιζέλου προς τον Γ. Βενιέρη (20.4.1931).

Ορισμένα συμπεράσματα

Η ιστορική αποτίμηση των κινήτρων και αιτιών της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής, οφείλει να υπερβαίνει το περιοριστικό πλαίσιο που ορίζει ο νομιμοποιητικός πολιτικός λόγος της Ελλάδας, των τότε κυβερνήσεών της και πολιτικών δυνάμεων. Στην περίπτωση μας, ο ρόλος της (ακόμη) ηγετικής δύναμης των καπιταλιστικών δυνάμεων Αγγλίας, ο ανταγωνισμός της τόσο με τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όσο και με την αυξανόμενη παρέμβαση των ΗΠΑ, ήταν εξαιρετικά σημαντικός και πήρε κυρίως τη μορφή του «πολέμου μέσω αντιπροσώπων» (Ελλάδα), για επέκταση της κυριαρχίας της.

Στο ίδιο πλαίσιο, παρά την ιδιαίτερη δυναμική του Εθνικού Δικασμού, η τάση της αναδυόμενης αστικής τάξης στην Ελλάδα, για επέκταση του χώρου (και των πληθυσμών) οικονομικής δραστηριότητας και εξουσίας, βρέθηκε -τουλάχιστον σε ένα βαθμό και πάντα με όρους ανισοτιμίας σε σχέση με τον ρόλο των ευρωπαϊκών κεφαλαίων- σε αρμονία με τη στρατηγική των ηγετικών καπιταλιστικών κρατών και οδήγησε σε τυχοδιωκτικό πόλεμο.

Και στις δύο περιπτώσεις («εξωτερικός» και «εσωτερικός» παράγοντας), η δυναμική της καπιταλιστικής επέκτασης, μαζί και η συνακόλουθη με αυτήν άνοδος του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, είχαν ως κατάληξη μια ανείπωτη τραγωδία για τον ελληνικό πληθυσμό της Μ. Ασίας και τον τουρκικό στην Ελλάδα (διπλή εθνοκάθαρση μέσω ανταλλαγής πληθυσμών).

Ταυτόχρονα, η επιστράτευση της «Μεγάλης Ιδέας», και γενικότερα του «πατριωτισμού των Ελλήνων», αναδεικνύει την αυτοτελή σημασία της ιδεολογικής, πολιτισμικής διαπάλης που συνοδεύει πάντα και ντύνει με ψευδο-ιδανικά τις ιδιοτελείς ταξικές επιδιώξεις της κεφαλαιοκρατίας. Η εργατική διεθνιστική οπτική που δοκιμάστηκε από το ΣΕΚΕ, με έμπνευση και από τη Ρώσικη Επανάσταση, διαμόρφωσε μια νέα αφετηρία στη συζήτηση για το εθνικό ζήτημα και τα αυτοτελή συμφέροντα των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων.

Σήμερα, όταν τίθεται το ερώτημα «ποια η στάση των κομμουνιστών στον πόλεμο;», αρχίζουν αμέσως οι θετικές ή αρνητικές αναφορές στα *Γράμματα* του Ν.

Ζαχαριάδη για τον πόλεμο του 1940-41. Δικαίως σε ένα βαθμό, διότι πρόκειται για μια μεγάλη ιστορική στιγμή για την ελληνική ιστορία και την Αριστερά. Αντίθετα, έχει σχετικά υποβαθμιστεί η συζήτηση και η εμπειρία από τη στάση του ΣΕΚΕ το 1919-1922.

Ασφαλώς, οι ιστορικές περίοδοι 1919-1922, 1940-1941, καθώς και η σημερινή, έχουν διαφορές. Από πολλές απόψεις, ωστόσο, βρισκόμαστε πιο κοντά σε μια νέα εκδοχή «Μεσοπολέμου» με ακόμη πιο δραματικά διλήμματα και προκλήσεις, ενώ και η όξυνση του (άδικου και αντιδραστικού και από τις δύο πλευρές) ανταγωνισμού των αστικών τάξεων Ελλάδας και Τουρκίας, θέτει στην ημερήσια διάταξη σοβαρά ζητήματα για την κομμουνιστική αριστερά.

Σε κάθε περίπτωση, η τοποθέτηση απέναντι σε ενδεχόμενο πόλεμο, καθορίζεται από τον χαρακτήρα του, η δε κλιμάκωση της πρακτικής εναντίον του (με την αναγκαία τακτική) από την ανάγκη συμβολής στην κομμουνιστική διεθνιστική στρατηγική.

Η εκτίμηση του χαρακτήρα του ανταγωνισμού ή/και πολέμου δεν κρίνεται κυρίως από το ποιος είναι επιτιθέμενος και ποιος αμυνόμενος (στην αρχή ή στην

συνέχεια), άρα και η απάντηση δεν μπορεί να περιορίζεται στο σύνθημα «υπεράσπιση των συνόρων, αλλά μετά σταματάμε». Αν ο πόλεμος θεωρηθεί «αμυντικός» και «δίκαιος» (και αυτό κρίνεται πριν ξεσπάσει), τότε όλοι θα είναι έτοιμοι να σκοτωθούν και να σκοτώσουν ακόμη και για μια ακατοίκητη βραχονησίδα. Αν αποκαλύπτεται ως άδικος και επιθετικός, τότε είναι τόσο εφικτή όσο και αναγκαία η αποτροπή του από το εργατικό κίνημα ή ακόμη και η ανατροπή της κυβέρνησης αλλά και του αστικού συστήματος συνολικά, που τον διεξάγει.

Η αντιπολεμική δράση του ΣΕΚΕ τόσο εντός των στρατιωτών του μετώπου, όσο και στα «μετόπισθεν», αποτελεί πολύτιμη εμπειρία, ενώ αποδείχθηκε καθοριστική για τη διαμόρφωση διεθνιστικού ρεύματος στην Ελλάδα σε ανεξαρτησία από τα αστικά πολιτικά κόμματα. Κατέδειξε επίσης ότι η εναντίωση, από επαναστατική σκοπιά, σε ένα άδικο πόλεμο κάθε άλλο παρά ταυτίζεται με μια στάση λιποταξίας. Το ΣΕΚΕ απέφυγε να σπηρίξει αυτή την πρακτική, παρά το γεγονός ότι αυτή αποτελούσε υπαρκτή τάση μέσα σε λαϊκά στρώματα και επέλεξε, όχι χωρίς αντιφάσεις, δρόμο ενεργούς παρέμβασης στο ίδιο το θέρετρο του πολέμου. **Τ**

b

Smith, M.L (2009), Το όραμα της Ιωνίας, ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης).

Αγτζίδης, Β. (2015), *Μικρά Ασία*, εκδ. Παπαδόπουλος.

Κάτσης, Α. (2008), Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, Εμπειρία Εκδοτική.

Καψής, Γ. (1989), *Χαμένες Πατρίδες*, εκδ. Λιβάνη.

ΚΚΕ (1974), *Επίσημα Κείμενα, πρώτος τόμος 1918-1924, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα.

Κορδάτος, Γ. (1960), *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. 2ός Αιώνας.

Λυμπεράτος, Μ. (2011), *Η διαμάχη στην Ελλάδα σχετικά με τη Μικρασιατική Εκστρατεία (αφιέρωμα στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία)*, εκδ. Μάνια Τεγοπούλου.

Μπουλαλής, Κ. (1959), *Η Μικρασιατική εκστρατεία 1919-*

22, ιδιωτική έκδοση.

Παλούκης, Κ. (2016), «Οι Έλληνες σοσιαλιστικές, ο Εθνικός Δικασμός και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», *Μαρξιστική Σκέψη*, τ. 21, Οκτώβριος-Δεκέμβριος.

Ποταμιάνος, Ν. (2018), «Ο διεθνισμός ως ρήξη στη ριζοσπαστική παράδοση: Οι μετασχηματισμοί της δεκαετίας του 1910, η Ρώσικη Επανάσταση και το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1912-1924», *Τετράδια Μαρξισμού*, Τεύχος 8, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα.

Ρούσσο, Γ. (1975), *Νέωτερη ιστορία του ελληνικού έθνους 1826-1974*, (επτάτομο), εκδ. Μορφωτική Εστία.

Σβολόπουλος, Κ. (2008), *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, εκδ. Εστία.

Σπυρίδωνος, Γ. (1957), *Πόλεμος και ελευθερία: Η Μικρασιατική*

Εκστρατεία όπως την είδα, Αθήνα.

Στεφάνου, Σ. (1981), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου: Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμ. Β΄,

Λέσχη Φιλελευθέρων.

Στρατηγός, Ξ. (1925), *Η Ελλάδα εν Μικρά Ασία*, Ελληνική Πρωτοπορία.

Τσιριγώτης, Δ. (2010), *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα.

Φωτιάδης, Δ. (1974), *Σαγγάριος: Εποποιία και καταστροφή στη Μικρά Ασία*, Φυτράκης.

Χατζηνωσήφ, Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ψυρούκης, Ν. (2000), *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αιγαίον.